

Ha ezt az önjellemzést szembesítjük a verssel, a kiindulópont, a lelki tartalom költő általi interpretációját leegyszerűsítőnek kell minősítenünk. A lelkiállapotnak, amely kifejeződik, kétségkívül egyik döntő eleme az, amit a költő „sivárságnak” nevez. Az eddigiekben azonban igyekeztünk kimutatni, hogy a sivárság mellett oldódás („földolja lassan a tömény / bánatot”), meghittség („itt is megterít”, „Anyjához tér így...”), egyfajta derű („kopár öröm”), emelkedettség („komor vágyakozás”, „nagy kor”), szomjas várakozás egy szebb jövőre („komorlón álmodoznak”) is helyet kap a lélekben. A kifejezésre váró érzés tehát nem homogén, mint a költő sugallja, hanem ellentétes minőségekből tevődik össze. Az elhagyott telkek vidéke épp ezt az összetett lelkiállapotot tárgyiasítja. Ha ez érzés csírájában csakugyan tisztán a sivárság érzése volt is, kifejeződése során tartalmilag belső polarizálódáson kellett átesnie, különben az üresen várakozó telkekről nem mondhatná a költő, hogy „gyors zsbongást szövő / magas házakról” álmodoznak, a vers nem tartalmazhatna olyan távlatos kijelentést, hogy „Az egész emberi / világ itt készül”.

Ez utóbbi idézet nagy nyomatékkal hívja föl a figyelmünket arra is, hogy ahhoz, hogy a sivárság-élményből vagy akár egy összetett lelkiállapotból eljussunk a proletárságig mint formáig és a kapitalizmusig mint jelentésig, be kell iktatnunk egy reflexív, történefilozófiai elemet, amelyet a marxi teóriára hivatkozva úgy fogalmaztunk meg, hogy: „Mindent elveszíteni – tehát mindent megnyerni.” Az utólagos magyarázat és a tényleges művészi teljesítmény kritikai szembesítésével azonban nem akartunk mást mondani, mint hogy József Attila némileg polemikusan, kiélezetten és ezért szükségképpen nem eléggé árnyaltan fogalmazza meg azt az egyébként teljesen elfogadható álláspontját, amely szerint a harmincas évek nagy verskompozíciói a teljes lelki tartalom teljességre törekvő kifejezései, azaz nem valamely egyoldalú, mégoly igaznak hitt világnézeti tendencia, politikai program realizálásai. Németh Andor, ugyan megőrizve a „programvers” terminust, tömören és pontosan fogalmazza meg a *Döntsd a tőkédt, ne síráinkozz* kötet szerzőjére még jellemzőnek tartott baloldali elfogultság, egyoldalúság meghaladását: „S hogy programverseivel is sikerült a közlést kifejezéssé integrálnia, a legnagyobb intellektuális teljesítmények egyike.”¹⁶

Az *Elégia* lírai tárgyiasságát tehát úgy foghatjuk föl, mint az egyik utat, amelyen haladva József Attila a világnézeti állásfoglalást megfogalmazó költészetet teljes értékű művészetté volt képes emelni. Olyan verskompozíciót hozott létre, amelyben lélek és táj sokszorososan áthatják egymást, anélkül, hogy a táj maradéktalanul lelki tájjá szubjektívizálódna, vagy hogy a lélek felismerhetetlenül beleolvadna a külvilágba. Egyszerre van jelen a lélek a külvilágban, és a tárgyi valóság a lélekben.

¹⁶ Korábbi változatban: Németh Andor: *Medáliák*. In: *Kortársak József Attiláról, II.* Akadémiai, Bp. 1987. 1080.; későbbi változatában: N. A.: *József Attila*. In: N. A. *József Attiláról*, Gondolat, Bp. 1989. 54.

LENGYEL ANDRÁS

József Attila „semmi”-képzetéről

„...az ihlet a szemlélet és a gondolat ellentétében való egység”

„A költemény értékét méri [...] az, hogy milyen karakterű ítéleteket semmisít meg, vagyis minő dolgokat állít, lényegét vissza e szellemiségben eredeti, univerzális (unus versus, universum) egységükbe.”

(József Attila)

1.

Egy hosszabb tanulmányban (1996a) kísérletet tettem annak a gondolkodástörténeti folyamatnak a szituálására és fölrajzolására, amelynek eredményeként az absztrakt „semmi” József Attila kései költészetének versszervező mozzanatává vált. Három ponton, úgy hiszem, sikerült is némi eredményt elérni. 1. Egyértelművé vált, hogy e folyamatban Kosztolányi Dezső költészetének – s alighanem személyes szuggesztiójának is – lényeges szerepe volt. Kosztolányi fordította József Attila figyelmét az „ürességbe való betekintés” költői lehetőségei felé. 2. Sikerült azt is jelezni, hogy ez a „semmit” is megalkotó gondolkodástörténeti beállítódás, amelyet – legalábbis kifejtett formájában – mint nihilizmust szokás megjelölni, a gondolkodástörténet egyik fontos vonulata (Demokritosztól, mondjuk, Heideggerig), a modernitásnak pedig – Heidegger szavaiival – egyenesen „alaptörténete”. 3. A „semmi”-motívum kibontakozásának fázisait leírva kirajzolódott az a folyamat is, amely az üresség-érzés metaforikus kifejezésétől, az absztrakt „semmi” versbéli megjelenésén át, az „üres” tudat nyelvi – költői – eszközökkel való „feltöltéséig” ível. Tanulmányom azonban, sajnos, a maga szerteágazó problematikájában mozogva nem tudta eléggé elhatárolni az értelmezést lehetővé tevő gondolkodástörténeti kontextust és a József Attilát érő közvetlen inspirációkat („hatásokat”). Így a „semmi”-képzet konkrét kibontakozásának leírása látszólag megterhelődött „idegen”, József Attila saját horizontján nem jelentkező elemekkel. Ennek következtében pedig tanulmányom egyes olvasóiban nem vált nyilvánvalóvá, hogy József Attila kései költészete úgy mutat analógiát bizonyos nagy kortársi tendenciákkal, pl. Heidegger egynémelyik gondolatával, hogy beállítódását elsősorban nem ezek, hanem más, saját személyes gondolkodástörténetében rejtező inspirációk alakították. Nem eléggé pontos érvelésemet, persze, némileg menti, hogy bizonyos közvetlen hatásokkal valóban kell számolni. Heidegger például valamiképpen – legalább a kávéházi filozofálás szintjén – közvetlenül is jelen volt József Attila gondolkodásában. Újragondolva azonban a „semmi”-képzet kibontakozásának folyamatát, úgy vélem, célszerű rámutatni azokra a főbb konkrét motivációkra, amelyek – mint követhető gondolati mintázatok és mechanizmusok, vagy az intertextualitás játéka – közvetlenül alakították József Attila költészetét.

Egy ilyen elemzésnek, úgy vélem, abból célszerű kiindulnia, amit már a „semmi”-motívum pusztá áttekintése is nyilvánvalóvá tesz: a József Attila verseiben megjelenő

„semmi”-képzet alapvetően kozmológiai természetű. S mivel a képzet képszerű megjelenése valami absztraktnak, a „semmi” érzéki entitásként jelenik meg. József Attilánál a „semmi”-nek dimenziója és ismertetőjegyei vannak s ez az érzéki „semmi” többnyire úr-szerű. De – egyezően a fizika által leírt úrral – ez az úr nem teljesen üres. Az ürességben nála mindig jelen van, sőt kering valami anyagszerű elem. Ez kettős következménnyel jár. Egyrészt a kozmológia által leírt – „fizikai” – úr valamiképpen modelként szolgál: akár a „téli éjszakáról”, akár az éjszakában tovahaladó mozdonyról, akár a mozdony füstjében keringő szikrákról („csillagokról”) van szó – akár a nevéen nevezett úrról. Másrészt, mivel itt lényegében nem a szó szoros értelmében vett úr-leírásról van szó, hanem az ürességérzés kifejezéséről, megérzékítéséről, a képzet mögött rendre meghúzódik egy azonosítás: „Úr a lelke”. Ez ugyan így, explicit formában csak egyszer, a „Költőnk és kora” (JAÖV 2:409–410.) egy helyén mondódik ki, de implicit formában majd mindig ott van. A lélek tehát, miközben azonosítódik az úrral, maga is a „semmi” megjelenési formája lesz. A „semmi”-képzet alapszerkezete így triadikus: az *úr*, a *lélek* és az absztrakt „*semmi*” viszonylataiból épül fel.

Nem kétséges, ez a „semmi”-képzet teoretikusan preformált képzet. Nem pusztán egy amorf érzés és egy szimpla látvány összekapcsolásából jön létre – az érzés azért talál rá a látványra, mert az önkifejezésre törekvő én önlét-értelmezésébe ez a látvány „beleillik”. (Ezt, tudjuk, maga József Attila is így gondolta – emlékezzünk csak a Halász Gáborhoz írt híres levelére [JAVL 318.]) Következésképpen az érzés és a látvány közt számolnunk kell egy – változó szerkezetű – absztrakt gondolati előföltéves-rendszerrel. Egy olyan – nevezzük így – sémával, amelyet ugyan az üresség-érzés pszichikus energiája működtet, de amely messzemenően meghatározza ennek az ürességérzésnek a konkrét „formába állását”. S ezzel a képpel egy sajátos látószöveget juttat érvényre.

Nyilvánvaló, ez a preformáló, képpetalakító gondolati séma, mint József Attilánál mindig, ez esetben is számos különböző gondolatmenet egybevonásának, összésűritésének eredménye volt – s az egyes gondolatmenetek precíz elkülönítése sokszor szinte lehetetlen. Három lényeges elemét azonban, úgy vélem, már ma meg tudjuk jelölni, s ezeknek – mégoly elnagyolt – leírásával egy mélyebb, összetettebb értelmezés útját egyengetjük.

2.

Az alaprétég, minden jel szerint, József Attila korai kozmosz-érdeklődésében gyökerezik. Ismeretes, már igen korán, 1923-ban, „első nagy költői szintézis-kísérletének”, *A Kozmosz énekének* (JAÖV 1:188–202.) központi tárgya a „kozmosz” (s ami ezzel jár: az úr) volt. Ebben a szonettkoszoróban a tizenkettedik szonett (JAÖV 1:199.) így indul:

*Ha bolygók és világok mind kibúlnak,
Minden atóm az Ősbe visszabull,
Minden lélek az Úrba szabadul
[...]
Minden világ a Mérbetetlen része,
Az Isten is a Lelkek Egy-Egésze.*

Ez a kép, s a benne megjelenő fölfogás, mint arra már Tamás Attila (1995. 77.) fölhívta a figyelmet, „a nem egészen másfél évtizeddel később a Siesta Szanatórium betegágyán megfogalmazott »Költőnk és Korá«-nak a soraiban [...] már egyezések és eltérések megdöbbentő változatává lényegül át [...]:

*Úr a lelkem. Az anyához,
a nagy úrhöz szállna, fönn.*

Tamás Attilát azonban – tanulmánya célkitűzéséhez igazodva – elsősorban az érdekelte: „Mi változott?” S erre próbált felelni is, megjelölve a legfőbb változást: az „isten-ség helyét [...] – a mű bensőbb: képi illetve gondolati tényezőiben – az *üresség*, a hiány, a semmi foglalta el.” (Tamás Attila, 1995. 77.) A metafizikai abszolútumnak ez a viszs-zájára („negatívba”?) váltása tagadhatatlan, szempontunkból azonban ennél most fon-tosabb az, ami *A Kozmosz énekében* és a kései „semmi”-képzetben azonos, ami tehát – igaz, olykor csupán látens formában – mint egy gondolati kontinuum írható le. Így mindenekelőtt az a – látszólagos trivialitás, hogy itt is, ott is József Attila az elképzelt-hető legtágabb kategóriában, a kozmoszban gondolkozott. Ezt a kategóriát itt is, ott is fizikailag leírhatónak (s költőileg megjeleníthetőnek) tartotta – gondoljunk csak a ko-rai szonett ilyen sorára például: „minden *atóm* az *Ősbe* visszahull”. A kép pedig, ame-lyet megalkot, anyagszerű és üres elemekből épül föl. *A Kozmosz éneke* első szonettjé-ből (JAÖV 1:188.) az anyagszerűnek és az üresnek ez az egybekapcsolása, együttlátása tételesen kiderül, hisz itt arról beszél, hogy

[...] virít, bár marja *Úr* szele,
Kerengő bolygó friss humussza, *lelkem*.

Az idézett szöveg ugyanakkor már egy következő összefüggésre is fölhívja a fi-gyelmet. A kurzívált szavak együttes előfordulása és sajátos viszonylatba hozása jelzi, a kozmikus dimenzió összekapcsolódik a lélekkel. (Itt az *úr* és a *bolygó* együttesen alkotja a kozmoszt, amellyel a léleknek sajátos, benső és lényegi kapcsolata van.) A kozmosz és a lélek kapcsolata e képzetben kimutathatóan lényegi és tartós. Aligha véletlen tehát, hogy ez az összefüggés a további szonettekben is megerősítetik. A nyolcadik szonett utolsó és a kilencedik szonett első – tehát szerkezetileg is fontos helyet elfoglaló – sora ez: „S *kereng* a *bolygó*, mint *fáradt agy* este” (JAÖV 1:195–196.), amit az utóbbi helyen még a következő sor folytat: „örökké *kínzó nagy kérdés* körül”. Azaz, nemcsak az elvont kozmosz és az elvont lélek hasonlítódik egymáshoz, hanem ezeknek mintegy materiális formája is, a *bolygó* és a *kínzó kérdések* körül *kerengő* emberi *agy*.

Nem kétséges az sem, hogy az *úr* e korai képzetkörben már problémaként temati-zálódik. A tizenharmadik szonettben azt tudjuk meg az *Úr-ról* (ami azonos a „Mér-hetetlen”-nel), hogy „*fáj* ha *zúg* / *Hűs szele*” (JAÖV 1:199.) Az indító, az egész szonettkoszorú problematikáját exponáló első szonettben pedig az a kérdés vetődik föl, „Hogy mért *virít* [...] *lelkem*”, ámbar „*marja Úr szele*” (JAÖV 1:188.). (Igaz, ebbe a kérdésbe itt még „Csak néhány gondolat *őrül* bele”.) Az *Úr* létéből adódó probléma azonban a korai szonettkoszorúban még ellensúlyozódik. A „*Lelkek Egy-egésze*” valójában maga az „*Isten*” (vagyis metafizikája abszolútuma), az egyedi lélek pedig – „*Ha bolygók és világok mind kihűlnek*” – majd ebbe „*az Úrba szabadul*”. Vagyis az egyedi lélek megsemmisülése valójában szabadulás, istenné válás. S az is figyelemre méltó, hogy ebben a beállításban az egyedi lélek fölértékelődik, itt a kicsinek ugyanaz az ér-téke, mint a nagy egésznek: „*Az apró bolygó éppen annyit ér / kicsiny körében, mint a Végtelen Fény, / Az Őslélek mérhetetlen végtelenjében.*” (JAÖV 1:200.) A mikro-világnak a legtágabb kategóriával való azonos értékűsége pedig lehetőség. Mert bár „*Idegen, messzi bolygó minden ember, / Kinek csak vágya, álma, gondja van*”, *meg-*

alkothatja a maga külön világát: „Külön világot alkotok magam. / Mert mint baktériumnak csepp is tenger” (JAÖV 1:188.). Azaz, e képzetkörben az ember részben kozmikus növekszik, részben pedig a kozmoszban az emberi lét dimenziói jelennek meg.

Ami mindebből számunkra lényeges: a korai József Attila metafizikájának képszerű megjelenítése már a kozmosz képzetével történt, de úgy, hogy 1. ez a kozmosz erős relációban áll a „lélek”-kel; 2. a kozmosz egyik komponense a bolygók rendszere, a másik a szoros értelemben vett űr; 3. e kozmoszban nemcsak együtt van jelen a nagy és a kicsi, de a legtágabb kategória, az abszolútum azonos értékű („éppen annyit ér”), mint a kicsi, a mikrovilág alkotóeleme; 4. az egyéni megsemmisülés pedig nem semmivé válás, hanem abszolútummá (Istenné) levés: szabadulás. Nem kétséges, persze, hogy ez a korai kozmoszképzet már maga is teoretikusan preformált képzet, elméleti megfontolás eredménye. De ha *A Kozmosz éneke* egészét nézzük, az is nyilvánvaló, hogy – a fiatal költő tehetségének megannyi jele ellenére – az elméleti spekuláció, a költői képalkotás s a versépítkezés összhangja még részleges, a vers mögötti nagyra törő metafizika pedig erősen vázlatos, szinte jelzésszerű. Csak a képzet magja, központi mozzanata, maga a kozmosz az, ami e képzetben már a helyén van.

A kozmosz-képzetnek ez a megkülönböztetett fontosságú szerepeltetése nem korlátozódott *A Kozmosz énekére*, utóbb is jelen volt József Attila gondolkodásában. Sőt, ha érintőlegesen is, két fontos teoretikus szövegében is megjelenítette. Az 1929. augusztus 18-án közzétett *Ady-vízióban*, amely – mint Tverdota György (1995. 155–176.) kutatásaiból tudjuk – már egy intenzív filozófiai fölkészülés első nyilvános rezüméje (is) volt, egyenesen a költészet lényegével összefüggésben említi: „... a költőt régebben krónikásnak is hívták, nyilvánvalóan azért, mert oly dolgokat mondott el, amelyek megtörténetkor jelen voltunk ugyan (*bely: Kozmosz, idő: örökkévalóság*), de éppen söröztünk, lövöldöztünk [...] vagyis attól, amit csináltunk, nem vettük észre azt, mi történik s így csupán saját éles eszünkkel rekonstruált nézetünk lehet róla” (JAÖM 3:15.). Majd, következtetésként, azt is kimondja: „...a művész csak ott és annyiban művész, ahol és amennyiben a fentemlített *univerzum* szavahihető tanúja.” (JAÖM 3:16.) Az *Ady-vízió*nak ez az okfejtése nemcsak azért érdekes számunkra, mert a kozmosz-problematika továbbélését dokumentálja, de azért is, mert itt, az embert ismételtén a kozmoszba – a legtágabb összefüggés-rendszerbe – helyezve, a művészt egyenesen mint ennek az univerzumnak a *tanúját* definiálja. S hogy itt nem valamiféle laikus csillagászkodásról, hanem az antik filozófiai tradíció sajátos aktualizálásáról van szó, mutatja az 1931. februári *Irodalom és szocializmus* című előadásának egyik helye. Itt ugyanis, egy terjedelmes lábjegyzetben, a kozmikusra Arisztotelésszel vitázva hivatkozik. A „létező végső alanya”-ról beszél, amely Arisztotelész szerint „tisztára szellemi”. Arisztotelész álláspontja azonban szerinte logikailag is, „alapbölcséletileg” (azaz: metafizikailag) is „helytelen”. „Mert a végső alany – mondja József Attila – nem Szókratész [akit Arisztotelész példának hoz föl], hanem azok a történelmi, társadalmi és *kozmosz* vonatkozások, amelyek együttesen Szókratész voltak.” (JAÖM 3:91.) Nyilvánvaló, hogy a kozmikus vonatkozások emlegetését az az Arisztotelésztől is képviselt antik tradíció hívta elő, amely a filozófiai beszéd szerves részének tekintette a kozmológiát. Az eredetnél azonban fontosabb annak leszögezése, hogy itt a hagyományos metafizikai megfontolások „történelmi, társadalmi vonatkozásokkal” kapcsolódnak össze, s így a „létező végső alanyát”, mint kozmikus vonatkozások hordozóját, már erősen evilágiak járják át. Sőt, az ember lényegét éppen ez az összetett vonatkozási rendszer együttese alkotja. Mindez persze, jórészt József Attila akkor már bontakozó marxista opciójából követ-

kezett, de szempontunkból megint nem ez a fontos. A lényeges az, hogy metafizikája a szándékolt marxista érvelésben is továbbélt, – de konkrétábbá, összetettebbé vált, s új dimenziókkal gazdagodott. Ugyanakkor a korábbi abszolútum (Isten) helyére a „történelmi, társadalmi és kozmikus vonatkozások” együtteseként leírt evilági ember került.

3.

A „semmi”-képzetet preformáló teoretikus elgondolásnak azonban az eddig mondottak csak az egyik, igaz, nagyon is lényeges, alapozó jellegű rétegét alkotják. Számolnunk kell Bergson nézeteinek ezirányú fölhasználásával is. Hogy Bergson bizonyos gondolatmenetei, tételei beépültek József Attila gondolkodásába, persze, régóta tudjuk. A bergsonizáló költő képe, egyebek közt, Vágó Márta (1975) emlékezéséből és Tverdota György (1987) kutatásaiból is kirajzolódik. Tudjuk továbbá, hogy a *Bevezetés a metafizikába* tartamfogalma pl. előkészítette a költőt a pszichoanalízis befogadására, s egyben olyan – költőileg is hasznosuló – teorema megalkotására ösztönözte, mint a „jelenné gyülemelő múlt”. (Vö. Lengyel András, 1995.) Nem kapott azonban figyelmet az a tény, hogy Bergson filozófiája a „semmi”-képzet kialakulásában is közrejátszott.

Pedig József Attila gondolkodásában a Bergson metafizikájával való megismerkedés, Bergson bizonyos elveinek gondolkodásába való beépítése teremtette meg azt a láncszemet, amely az antik metafizika paulerianus újragondolásától saját önlétének újszerű tematizálásához vezet. Az antik metafizika és Bergson filozófiája között, persze, alapvető feszültség van. Az antik metafizika öröknek és abszolútnak vélt igazságokkal dolgozik, Bergson viszont a maga metafizikájában – korélményeit (is) tematizálva – éppen az abszolútum újszerű relativizálását végezte el. Abszolútumnak csupán az egyéni élményt ismerte el, s az élmény változásaiban – alakulástörténetében – fedezte föl az abszolútum mozgó, alakuló lényegét. Ám ez a feszültség, mely az abszolútum és a relativizálás között feszül, József Attila gondolkodásának egyik legfőbb strukturális sajátossága lett.

Hogy maga József Attila végiggondolta-e a bergsonizmusnak valamennyi következményét, nem könnyű megmondani, de nem is lehetetlen. Egyrészt „a jelenné gyülemelő múlt” teoremajának megalkotása és alkalmazása jelzi, hogy bizonyos szintig mindenképpen eljutott. Az abszolútumnak a „jelenné gyülemelő múlt”-ként való fölfogása (egyetlen teoremaivá sűrítve össze Bergson [és Freud]intencióit,) magában foglalja önmaga „negatív” dimenzióit is. S ez az abszolútum helyén megjelenő potenciális „semmi”, mint immanens gondolati lehetőség, mint logikai konzekvencia megjelenik egy olyan filozófiai összefoglalásban (Nagy József, 1923), amelyet – nagy valószínűséggel állíthatóan – József Attila is ismert. (Ez a jól tájékozott, a maga nemében kitűnő könyv, a maga rickertiánus vonzalmaival közvetlenül inspirálta József Attila „világ-egész” fogalmát az *Irodalom és szocializmusban*.) Ha József Attila tanulmányozta – márpedig a „világ-egész” fogalom használata erre vall – Nagy Józsefnek *A mai filozófia főirányai* című, 1923-tól hozzáférhető könyvét, az abszolútum helyébe lépő „semmi”-vel találkoznia kellett. Nagy József Bergson-interpretációja ugyanis – egy, a József Attila Rickert-vonzalmaival rokon, rickertiánus pozícióból – úgy méltányolja Bergson filozófiáját, hogy közben rámutat az abszolútum relativizálásának, élménnyel való helyettesítésének gondolkodástörténeti konzekvenciáira is. Szerinte ugyanis: „El kellett jönnie ennek a filozófiának [ti. a Bergsonénak], mely az újkor oly ismert immanens panteizmusában megmaradva az élményben látja magát az abszolútumot s ennek

röpke változásaiban az abszolútum lényegét. Bergsonra várt az a szerep, hogy félénk tapogatózások után a filozófiában kifejezze az élmény abszolút voltát s követelje az ún. integrális tapasztalat jogait.” Ezzel pedig – szembefordulva „bizonyos filozófiai fogalmak öröknek és változatlanoknak vélt igazságával” – „Bergson mobilizálta a filozófiát. *Keringő világok és mozgó fogalmak végtelensége vesz körül bennünket, amelyben semmivé válik az ember s csak annyiban él, amennyiben az egész él ő benne*” (Nagy József, 1923. 70.).

Nem kétséges, a kurzivált mondatban megfogalmazott összefüggés szinte egy matematikai egyenlet szigorúságával írja le az én-integritás megrendülését és „maradványai” megőrzésének még létező esélyeit. S Nagy József arra is fölhívja a figyelmet, hogy az „élet” megismerése, illetve az erre való törekvés nélkül „a bergsoni valóság csupa hangulat, egy khaotikus jelen. A lét valami öntudatlan érzésben folyik szét, mely teljesen nélkülözi a rendezettséget, a ritmust: a mindenség áradatában elpusztul az egyéni tudatosság és az egyéni élet értelme.” (Nagy József, 1923. 71.) Azaz – tehetjük hozzá – az én-ben megjelenik a „semmi”.

József Attila számára Nagy József okfejtésének mindkét pólusa fontosnak bizonyult. Bergson metafizikájának összesűrített, lényegére tömörített előadása egy olyan filozófiai elképzelést igazolt, amely összhangban állott a költő személyes léttapasztalataival, az én-integritás megrendülésével, ugyanakkor még őrizte az autentikus lét kivívásának, egyéni megteremtésének igényét. Ez magyarázza, hogy József Attila kései költészete voltaképpen az „integrális tapasztalatoknak” a pszichoanalitikus színezetű megrögzítése – ugyanakkor hihetetlen erőfeszítés a szétoldódás, a „semmi” ellensúlyozására. Ami azonban szempontunkból közvetlenül érdekes, az az, hogy a bergsonizmus immanens következményeit fölismerve, a költő gondolkodásában potenciálisan megtörtént az abszolútumnak a „semmi”-be való átfordulása. Kezünkben van tehát az a gondolkodástörténetileg determinált lelki dinamika, amely szinte megköveteli a kozmosz képzetének költői fölhasználását, hogy kifejezést adhasson saját személyes üresség-érzésének.

4.

Az eddig előadottakból annyi, azt hiszem, nyilvánvaló, hogy a dezintegrálódó énben megjelenő „semmi” gondolati megkonstruálásának lehetősége minden olyan gondolatmenetben megvan, amelyik intellektuálisan következetesen épül Bergsonra. Ismeretes, hogy a pszichoanalízis, amely egyébként 1931-től József Attilának is egyik domináns orientációja volt, egyebek mellett éppen a bergsonizmusnak ezt a lehetőségét mélyítette el, vitte tovább. A pszichoanalitikus redukció gondolkodástörténeti szerepéről azonban alighanem fölösleges volna itt és most szólni. A pszichoanalízis a bennünket érdeklő összefüggésben a bergsoni logika egyenes folytatása volt – szerepe inkább csak fokozati: radikalizálta (s mintegy „szaktudományosan” igazolta) a bergsoni inspirációkat. Ennél, a „semmi” képzet genézisét nyomozva, fontosabbnak látszik annak tisztázása, hogy vajon mi volt az a megerősítő, igazoló mozzanat, amely a potenciális „semmi” költői realizálására készítette József Attilát. Vagy ugyanezt másként kérdezve, mi volt az a mozzanat, amely utat nyitott üresség-érzése költői artikulálásának?

Ugy hiszem, hogy ebben a vonatkozásban Kosztolányi Dezső személyének és költészetének volt perdöntő szerepe. Ahogy máshol meg is írtam (1966a, 1966b), Kosztolányi alkotói attitűdje s életművének java számos területen motiválta József Attilát. Ezt a tényt – a versek mellett – József Attila Kosztolányi költészetéről írott, 1935-ös

kritikája (JAÖM 3: 167–170.) is tükrözi, explicit formában is megjelölve az inspiráció irányát. („E korban, a szociális törekvések mögött meglapul a társadalmi üresség érzése is.” De, mondja József Attila, vannak „kik már bele mernek tekinteni ebbe az ürességbe” – s ő a méltatott Kosztolányit ilyennek látta. [JAÖM 3:170.]) A „semmi”-képzet kialakulását eredményező teoretikus megfontolások geneziséét nyomozva azonban ennyivel nem elégedhetünk meg. Ez még túlzottan általános, konkretizálni kell az inspirációt, megjelölve azt a konkrét gondolati alakzatot, amely a fordulatot közvetlenül kiválthatta. Erre alighanem lehetőségünk is nyílik. Egy 1932-ben született, utóbb éppen a nevezetes *Számadás*-ciklusban („kötetben”) elhelyezett Kosztolányi-versben, a *Beszélő boldogságban* (KDÖV 442.) ugyanis egy olyan motívum-triád (*úr, lélek, semmi*) mutatható ki, amely összhangban volt József Attila korábbi költői megoldásaival s amelyet a *Számadás*-ciklust 1935-ben alaposan tanulmányozó költő nyilvánvalóan jól ismert, s ez a vers két vonatkozásban is belekapcsolódik – szerényebben szólva: logikailag beleillik, belesimul – a „semmi”-képzet kialakítása felé tájékozódó kései József Attila „kereséseibe”. Az egyik ilyen vonatkozás maga a Kosztolányi megalkotta „semmi”-képzet belső szerkezete:

Beszélni kell mindig s nem embereknek,

Beszélni égnek, fáknak és ereknek,
neked, ki nagy vagy, mint az úr, te lélek
s nincsen füled sem, látod, én eretnek,
csupán neked, a semminek beszélek

Itt ugyanis a *semmi*, amely a *lélekkel* azonos, a *léleknek* mintegy a másik neve, egy sajátos abszolútumot jelöl. Hogy mi ez az abszolútum, közvetlenül nemigen derül ki: megszólíttóságának módja („neked”) s a versbeli beszélő „eretnek”-ként való önmeghatározása bizonyos szakrális allúziókat kelt. *Mintha* Istenről lenne szó. De a „második” (*semmi*) mintegy visszajára fordítja ezt. Azaz: Isten tételezése s e tételezés visszavonása a versben egyszerre zajlik. József Attila „semmi”-képzetének alakulástörténete szempontjából ugyanakkor az is érdekes, hogy a Kosztolányi-versben a „semmi” (a „lélek”) az *úr*-rel van vonatkozásba hozva – az *úrral*, mint materiális entitással jellemzi kiterjedtségét, végtelenségét. Azaz, az *úr*, a *lélek* és a *semmi* együvé kerül itt, s e három elem összetartozása a Kosztolányi-verset valahol *A Kozmosz éneke* és a „*Költőnk és Kora*” közötti feleútra helyezi. Azt a gondolkodástörténeti lehetőséget rögzíti költői eszközökkel, amikor – e képzetkör kereteiben mozogva – az abszolútum már mint „semmi” jelenik meg.

A másik vonatkozás, mellyel a *Beszélő boldogság* kétségkívül belekapcsolódik József Attila tájékozódásába, a „semmi” afirmatív kezelése. Kosztolányi verse ugyanis, bár a „semmit” jeleníti meg, sajátos paradoxonként a boldogságot tematizálja. Nemcsak a vers címében van kimondva a boldogság állapota, de nyitányában és zárlatában is. A vers intonációja ez: „Beszélni kell most én nekem. Szeretnek. / Szeretnek engem, boldogság, hogy élek.” A zárlat pedig ez:

S [te, tudniillik a semmi] ki hajdanán lettél fájdalomból,
mely a vadember mellkasában tombol
és a halál vas-ajtain dörömböl,

*most megszületsz belőlem és dalomból,
minthogy kitörve zárt és bús körömből
ujjongva megteremtlek örömből.*

A zárlatnak ez az örömet sugalló, ujjongó hangja, persze, ismételjük meg, paradoxális. A versben beszélő azt a „semmi”-t teremti most meg „ujjongva [...] örömből”, amely („aki”) „hajdanán [...] a fájdalomból” lett. Egy sajátos visszajára fordítás eredménye mutatkozik itt meg. A hagyományosan negatív színezetűnek gondolt (s a versben is „hajdanán fájdalomból” lett) „semmi” immár az én „zárt és bús köré”-ből való kitörésének lehetősége lett – *boldogság*. Vagyis, konvencionális megfogalmazással élve, a „semmivé”-levés mint a boldogság tételeződik itt.

Úgy vélem, hogy Kosztolányi nagy tekintélye, az *úr, lélek, semmi* triádnak a József Attila személyes gondolkodástörténetébe való belesimulása, valamint a „semmi” affirmatív kezelése *együttesen* megadja azt a láncszemet, amely – belekapcsolódva a korábbiakba – már közvetlenül elvezet József Attila „semmi”-képzetének megalkotásához. A kései „semmi”-versekben ugyanis kétségtől teoretikus megfontolások, sajátos gondolkodási mechanizmusok, s végezetül megerősítő funkciójú idegen, de mégis rokon költői minták bonyolult összjátéka bontakozott ki. Az elvont spekulációból magasrendű műalkotás lett.

Ezzel pedig megszületett a létérzékelésnek egy, csak költőileg létrehozható sajátos, József Attilára mélyen jellemző *aspektusa*.

E dolgozat, kitűzött céljának megfelelően, azokat a legfőbb gondolkodástörténeti mozzanatokot igyekezett fölmutatni, amelyek – mint a konkrét versalakzatokat preformáló mozzanatok – József Attila „semmi”-képzetének létrejöttéhez vezettek. Bizonyos jellegzetességek tehát értelem szerűen túlhangsúlyozódnak, illetve csak egyoldalúan jelennek meg. József Attila egész életműve ugyanis – mintegy rácsafolva az előbbiekre – voltaképpen úgy is fölfogható, mint a „semmi”-vel való benső *küzdelem* lenyomata, megjelenése. (Vö. Janzer Frigyes, 1994., 1995.) Azaz, személyes gondolkodástörténetében mindig, a kései nagy versek idején is jelen voltak olyan gondolkodástörténeti tendenciák, amelyek a „semmi” kibontakozása *ellenében* hatottak, sőt egyik – nem is leglényegtelenebb – funkciójuk éppen e küzdelem föntartása volt. Az ellensúly szerepét játszották, jöllehet általánosabb érvényességük sem tagadható. Itt sem tehetjük meg tehát, hogy az előbbieken vázolt tendencia kibontakozásával párhuzamosan egy ezzel ellentétes másik tendencia meglétéről is ne ejtsünk szót. Az antik metafizika paulerianus újraalkotásától, a rickertianus-fenomenológus „szigorú tudományosság” igényén át Hegel idealista és Marx materialista objektivizmusáig – s tovább is – egy sor olyan választás is jelen volt József Attila gondolkodásában, amely a főntebb vázoltaknak mintegy a visszája. Egymásra vonatkoztatásuk és összevonásuk, az aktuális egyensúlykeresésnek ezek az alakzatai – ha pontosan leírjuk őket – az életmű lényegébe világítanak bele. Ez persze további tanulmányok sorát igényelné, s ettől messze vagyunk még. Annyi mindenesetre már most megkockáztatható: a két tendencia utolsó, részleges érvényű nagy összeegyeztetési kísérlete, a *Hegel, Marx, Freud* (amely jelenleg teljes egészében még hozzáférhetetlen), voltaképpen azt mutatja meg, utolsó pályaszakaszában mennyire s hogyan sikerült ezt a két tendenciát – még egyszer, utoljára – teoretikusan is kiegyensúlyoznia.

Az csak ráadás, hogy ilyen „egyeztetési” kísérletei közben – legalábbis egy-egy időszakban – olyan gondolati alakzatokat is létrehozott költészetében, amelyek életművét – bár talán öntudatlanul – nagy kortárs tendenciákkal rokonítják.